УДК 808.3-55.01:800.2/24

К. А. Качайло

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОНФІКСАЛЬНИХ ІМЕННИКІВ У ТВОРАХ О. ДОВЖЕНКА

Качайло К. А. Особливості функціонування конфіксальних іменників у творах О. Довженка.

У статті розглянуто особливості функціонування в художньому тексті, специфіку семантики та словотвірної структури конфіксальних іменників, використаних у кіноповістях О. Довженка; проаналізовано деривати, утворені шляхом приєднання до мотивуючої основи конфіксів із постпозитивними компонентами *-/й/*а, *-ок, -ник, -иц*(я), *ø* (матеріально не виражена друга частина) та різноманітними препозитивними частинами.

Ключові слова: конфікс, постпозитивний компонент, конфіксальний дериват.

Качайло К. А. Особенности функционирования конфиксальных имен существительных в произведениях А. Довженко.

В статье рассматриваются особенности функционирования в художественном тексте, специфика семантики и словообразовательной структуры конфиксальных имен существительных, использованных в произведениях А. Довженко; анализируются дериваты, образованные путем присоединения к мотивирующей основе конфиксов с постпозитивными компонентами *-/й/*а, *-ок, -ник, -иц*(я), *ø* (материально не выраженная вторая часть) и разнообразными препозитивными частями.

Ключевые слова: конфикс, постпозитивный компонент, конфиксальный дериват.

Kachajlo K. A. Peculiarities of functioning confixal nouns in O. Dovzhenko's literary works.

The article gives a broad outline of confixal nouns in a fictional text, their semantic, world building and functional peculiarities basing on Dovzhenko's cinematic stories. It also analyses derivations built by joining such confixes with postpositive components as *-/ŭ/a,*

© К. А. Качайло, 2014.

-ок, -ник, -иц(я), ø (the second part is not materially expressed) as well as various prepositive elements to the motivational basis.

Key words: confix, postpositive component, confixal derivative.

Конфіксацію як словотвірне явище, а також окремі види формантів у слов'янському мовознавстві описали А. А. Амінова, Л. В. Владимирова, Е. В. Казанська, В. М. Марков, Г. О. Ніколаєв, М. К. Пишкало, В. П. Старинін, С. Х. Чекменьова, П. П. Шуба. В українській мові систему конфіксального словотворення іменників вивчали І. О. Іншакова, Л. М. Стовбур, С. В. Воропай та інші. Доречно згадати, що конфікс – це одна, двоелементна, переривчата морфема, яка виражає одне словотвірне значення і обрамляє твірну основу з обох боків. Початковий (препозитивний) та кінцевий (постпозитивний) компоненти цієї морфеми лише формально можуть збігатися з префіксом і суфіксом, оскільки значення префікса й суфікса не можуть складатись у єдине словотвірне значення. «Особливістю деривaційної семантики конфіксальних формантів є те, що їхня постпозитивна частина передає загальне відношення предмета до поняття, позначуваного мотивуючим словом (виконує класифікаційну функцію показника найменування предмета, особи чи абстрактного поняття), а препозитивна – конкретизує це загальне відношення, виражаючи різні значеннєві модифікації (лексичне співзначення)» [1, с. 16].

Словотворення мовних одиниць лінгвісти розглядають не тільки за словниковим матеріалом та мовою пам'яток, а й за текстами творів художньої літератури, оскільки використання письменниками тих чи інших дериватів свідчить про індивідуально-авторські риси митців, їх чуття слова та специфіку художньої мови.

Мета статті – з'ясувати особливості функціонування конфіксальних іменників у художньому тексті та їх семантику і словотвірну структуру. Джерельною базою для дослідження стали кіноповісті Олександра Довженка.

Фактологічний матеріал засвідчує шістдесят два конфіксальних іменникових похідних слова, використаних митцем. Вивчення словотвірної структури означених дериватів дає змогу стверджувати, що в їх творенні взяли участь конфіксальні морфеми з постпозитивними частинами *-/й/*а, *-ок, -ник, -иц*(я), *ø* (матеріально не виражена друга частина) та різноманітними препозитивними частинами.

© К. А. Качайло, 2014.

За нашими даними, більшу частину всієї кількості дібраних конфіксальних дериватів складають ті, що утворені шляхом приєднання конфікса з постпозитивною частиною *-/й/*а, зокрема додаванням до твірної основи таких формантів: *об-…-/й/*а, *під-…-/й/*а, *без-…-/й/*а, *за-…-/й/*а, *по-…-/й/*а, *межи-…-/й/*а, *над-…-/й/*а, *недо-…-/й/*а, *роз-…-/й/*а, *перед-…-/й/*а, *пере-…-/й/*а, *су-…-/й/*а, *уз-…-/й/*а. Серед визначених тринадцяти афіксів найбільшою активністю при творенні іменників характеризується конфікс *без-…-/й/*а, який виокремлюється у словотвірній структурі дериватів із загальним значенням словотвірного типу «те, у якому немає чогось, що позначено твірною іменниковою основою», наприклад: а) найменування місцевості: *безмежжя – В холодне* ***безмежжя*** *неслись свист, і виття, і вищання радіошифрів* [2, с. 250]; *безлюддя – Холод осів на околиці, на* ***безлюдді****, під старим хлівом* [2, с. 449]; б) назви психічних, фізичних та емоційних станів особи: *безстрашшя – Слава крові вашій і* ***безстрашшю****!* [2, с. 258]; *безсоння – З туману почали виринати озброєні мокрі люди, з запаленими від* ***безсоння*** *очима* [2, с. 86]; *безсмертя* [1, с. 124] *– Раз у тисячу років куля не повинна брати людину. Це* ***безсмертя*** [2, с. 129]; *Тут боролось* ***безсмертя*** *зі смертю* [2, с. 235]; в) найменування моральних переконань та статусу людей: *безбожжя* та *безвір'я – Блудодійні й богоогидні схрещування древес і злаків божих сіють у народі плевели* ***безвір'я*** *й* ***безбожжя****!* [2, с. 375]; *безправ'я – Чи творив він грізну історію свого народу і нещасної, загубленої в морі* ***безправ'я*** *й страшних випадковостей молодої своєї сім'ї?* [2, с. 231]; г) назви ознак навколишнього середовища: *безладдя – Тікали в* ***безладді*** *кінні і піші* [2, с. 389]; *безгоміння – І від глухого тупоту його ніг і жагучого шепоту серед сонного* ***безгоміння*** *утворилася така тиша* [2, с. 76].

Конфіксальні іменники з морфемою *по-…-/й/*а є прикладами реалізації кількох напрямків загального словотвірного значення: а) «те, що у просторі займає певне положення відносно чогось, що називає твірна основа», наприклад, найменування місцин: *подвір'я – На* ***подвір'ях*** *і кошарах ремиґали лежма воли* [2, с. 73]; *бігли врозтіч мальовничі вулички й стежки до розкиданих у зелені* ***подвір'їв*** *та хат* [2, с. 338]; *покуття – Оставшись один, Запорожець зняв з* ***покуття*** *портрет Сталіна* [2, с. 169]; б) «те, що у часовому відношенні відбувається після того, що позначає твірна основа», наприклад, назви відповідних об'єднань людей: *покоління – Мати-Земле! Зникнемо ми,*

© К. А. Качайло, 2014.

зміняючись на твоєму лоні, ***покоління*** *за* ***поколінням****, як хвилі в океані* [2, с. 340]; *подружжя – Іван і Уляна вирішили стати* ***подружжям*** [2, с. 289]; найменування сукупності тварин: *поголів'я – Архипові Білоконю, який підриває колгоспний лад, приховує насіння, нищить* ***поголів'я*** *худоби* [2, с. 62]; назва стану людини: *похмілля – З веселим* ***похміллям*** *вас* [2, с. 386]; в) «подібний до того, що називає твірна основа», наприклад, найменування стану середовища: *повітря* [1, с. 131] – *Все* ***повітря*** *прийшло в шалений рух* [2, с. 236]; *Воно ніби як* ***повітрям*** *перелетіло на мене* [2, с. 252].

Цікавими за семантикою прикладами представлений словотвірний тип із конфіксом *за-…-/й/*а, загальне словотвірне значення якого полягає в називанні предметів, явищ, місць, що знаходяться позаду чогось або когось, названого твірною основою. У проаналізованих творах Олександра Довженка це в основному географічні назви, наприклад: *Запоріжжя –* Т*ак і не почувши, звідки він родом, – з* ***Запоріжжя****, Рязані чи з далекого Сибіру, – сестра поволі виймає листа з конверта* [2, с. 50]; *Заріччя – на* ***Заріччі*** *що не хата – повнісінько окупантів* [2, с. 272]; *Задніпров'я – Орлюк оглянув своїх гостей, руїни навколо й величну далечінь* ***Задніпров'я*** [2, с. 303]; *Загребелля – Рятуй людей на* ***Загребеллі****. Потопають, чув?* [2, с. 451].

Кілька конфіксальних іменників утворені шляхом приєднання до твірної основи форманта *під-…-/й/*а, який надає похідному слову значення розташування нижче чогось або під чимось, що називає твірна основа, наприклад, найменування місцин: *підпіччя – Не підходь! – пролунав відчайдушний крик з* ***підпіччя****, після чого знов зацокотів кулемет* [2, с. 323]; *підніжжя – Вона поклала біля його* ***підніжжя*** *дитину, а сама припала до бронзових грудей і застигла* [2, с. 307]; *підпілля – представники влади й партійний актив вирушили на схід, залишивши в* ***підпілля*** *окремі лише групи організаторів опору* [2, с. 260].

Решта конфіксів із постпозитивною частиною *-/й/*а утворюють поодинокі іменникові деривати, які можна об'єднати в такі лексико-словотвірні групи: а) назви певної місцевості або території, що є точкою перетину чогось, наприклад: *перехрестя* [1, с. 143] – *оглядаючись на всіх* ***перехрестях****, чи не летить десь до нього казковою птицею рідна його доля, тільки зараз відчув він уповні своє горе* [2, с. 176]; місця, що є точкою розгалуження чогось: *роздоріжжя – По всіх* ***роздоріжжях*** *чули люди вночі, як стогнала в журбі земля*

© К. А. Качайло, 2014.

[2, с. 173]; території, що розташована перед чимось: *переддвір'я – Це були мертві* ***переддвір'я*** *Києва* [2, с. 286]; місцевості, що розташована між чимось: *Межигір'я – Раптом замигтів, запалахкотів вогнями весь правий берег від Києва до Вишгорода й* ***Межигір'я*** [2, с. 279]; місця, що знаходиться біля чогось: *узголів'я – В* ***узголів'ї*** *покійниці горіли свічки* [2, с. 380]; б) найменування частин тіла, що знаходиться зверху того, що називає твірна основа: *надпліччя – Від плечового суглоба гангрена поплазувала вже через* ***надпліччя*** *до шиї* [2, с. 282]; або розташована навколо того, що названо мотивуючим словом: *обличчя – Весь ясний соняшниковий світ стояв нерухомо, наче хор вродливих дітей, що вступили у височінь свої радісні* ***обличчя*** [2, с. 58]; в) астрономічна назва зі значенням сукупності: *сузір'я – В середині XX століття, коли все уже є, щоб перетворити всю землю в рай, в* ***сузір'я*** *її народів, великих і малих, – що зробили з Європою ваші загиблі батьки, які були отруєні мертвою ідеєю фашизму?!* [2, с. 316]; г) абстрактна назва зі значенням «те, що відбувається перед чимось, названим мотивуючим словом»: *передвістя – Немов* ***передвістя*** *біди скувало всю нашу землю* [2, с. 406]; д) найменування психологічного стану особи: *недовір'я – Лиманчук, хоча й підкорився наказу, сприйняв це як знак* ***недовір'я*** *і партизанської пихи* [2, с. 216].

Важливо зазначити, що слово *обличчя* використовується письменником у кожному дослідженому творі по кілька разів, наприклад: *Трохи зарослe молоде* ***обличчя****, ясна усмішка* [2, с. 36]; *Суворі й задумливі* ***обличчя*** *в товаришів* [2, с. 51]; *На прощання Василь пригорнув Наталчину голову до свого серця, і* ***обличчя*** *його набрало на диво серйозного, глибокого виразу* [2, с. 74]; *Загорілі молоді* ***обличчя*** *припорошені золотим пилом степових шляхів* [2, с. 132]; *Високі небуденні думи світились на їх простих* ***обличчях*** [2, с. 238]. Цікаво, що О. Довженко надає перевагу згаданому деривату, описуючи позитивних героїв, та використовує різні епітети: *як піт котився по запорошених* ***обличчя****х і спинах і як вилискували зуби на веселих засмаглих* ***обличчях*** [2, с. 69]; *Засмалені сонцем, закурені, мокрі од поту* ***обличчя*** *вилискували радістю і здоров'ям* [2, с. 159]. Рідко автор згадує цю частину тіла, характеризуючи негативного героя, наприклад: *розлютився Чуприна чи Кравчина, через що кількість веснянок на його* ***обличчі*** *зразу потроїлась* [2, с. 70].

За даними фактологічного матеріалу, на другому місці за кількістю стоять конфіксальні іменники, утворені шляхом приєднання до твірної

© К. А. Качайло, 2014.

іменникової основи конфіксів із другим компонентом *-ок*, зокрема таких: *за-…-ок, па-…-ок, полу-…-ок, при-…-ок, під-…-ок, про-…-ок.* Словотвірний тип із конфіксом *за-…-ок*, загальне словотвірне значення якого полягає в називанні того, що знаходяться позаду чогось або когось, названого твірною основою, представлений найширше. Наприклад, у текстах кіноповістей Олександра Довженка зафіксовані найменування місць, що знаходяться позаду або на задній стороні того, що названо мотивуючим словом: *запічок – А кому не вистачало місця за столом, ті сиділи на лавах, на скрині, на полу і навіть у* ***запічку*** [2, с. 102]; *Генерал витяг з* ***запічка*** *пучечок сухих чорнобривців, понюхав і ледве не заплакав* [2, с. 306]; *Я одкриваю очі і не встигаю ще як слід прочуматись, аж мати підходить до* ***запічка*** [2, с. 446]; *Я хутко злізаю на* ***запічок****, звідти плигаю в дідові валянці* [2, с. 447]; *засторонок – Заліз я хутко в старий човен, що стояв у клуні в* ***засторонку****, і почав думати* [2, с. 440]; *застінок – У* ***застінку*** *били й катували людей* [2, с. 179]; *завулок – довгий курний слід клуботів за ним над тихими* ***завулками*** [2, с. 76]; *Ось вона загнала їх у* ***завулок*** *і схопила* [2, с. 193]; або *заулок – Билися в* ***заулках*** *врукопашну, вручну* [2, с. 126]; *затишок – Нема щастя! Нема* ***затишку****! Втрачено спокій в Європі* [2, с. 39].

Два деривати, за нашими даними, утворені шляхом приєднання конфікса *про-…-ок.* Ці іменники є прикладами реалізації словотвірного значення «те, що знаходиться або розташовується між тим, що називає твірна основа», наприклад: просторові найменування *провулок – В темному* ***провулку*** *перешіптувалась група повстанців* [2, с. 89]; *Вздовж города* ***провулком*** *біг переляканий всмерть його товариш Гаркавенко Іван* [2, с. 160]; *Олеся й Христя бігали у тісних містечкових* ***провулках*** *біля станції* [2, с. 193]; *Пройшла один* ***провулок****, другий* [2, с. 375]; *просвіток – Важкі хмари облягали небо, й не було майже* ***просвітку*** [2, с. 260].

Решта конфіксів виокремлюється у словотвірній структурі поодиноких прикладів. Морфема *під-…-ок* наявна в найменуванні особи, яка ще не досягла повного виявлення ознак, названих мотивуючим словом, наприклад: *підліток – На зріст куркуляка був такий високий, що Василь перед ним здавався* ***підлітком*** [2, с. 72]; *Ідуть! Німці ідуть! – гукнув одчайдушно у вікно переляканий* ***підліток*** *і зник* [2, с. 84]; *Молоді юнаки,* ***підлітки****, й старі батьки, і навіть дівчата, котрим у століттях не снилось ніколи таке життя, творили в загонах сувору помсту народу* [2, с. 224].

© К. А. Качайло, 2014.

Конфікс *па-…-ок* надає похідному слову значення неповноти вияву того, що називає твірна основа. У кіноповістях письменника це найменування місцевості, наприклад: *пагорок – На мальовничому* ***пагорку*** *край села <…> в неділю по обіді зійшлась сила народу* [2, с. 68]; *На вишгородському* ***пагорку*** *цвіли вишні* [2, с. 339]; *Загасли жертовники на* ***пагорку****, іржаві танки зяяли чорно-рудими пробоїнами* [2, с. 340].

Словотвірне значення «розташування поблизу того, що називає твірна основа» реалізується в іменнику з конфіксом *при-…-ок* – найменуванні місця: *припічок – Сядеш у карцію, – сказав Макар і понюхав на* ***припічку*** *смажене порося* [2, с. 451]. Наявний один дериват з морфемою *полу-…-ок*, який є назвою предмета, що наполовину менший від названого твірною основою: *полумисок – Від хатини підходили до нього син Опанас і онуки, Василь і Орися, з* ***полумиском*** *грушок* [2, с. 58].

Далі за кількістю йдуть деривати, утворені шляхом приєднання до твірної основи конфіксів з постпозитивною частиною *-ник,* зокрема таких: *су-…-ник, під-…-ник, на-…-ник, спів-…-ник, по-…-ник, без-…-ник.* Як показав фактологічний матеріал, такі конфіксальні іменники є переважно назвами осіб або істот зі значенням «той, хто є спільником у чомусь», наприклад: *сучасник – я, народжена для добра людина, мушу якось освідчитись моїм* ***сучасникам****, друзям і ворогам усього світу* [2, с. 249]; *холодна бистрина понесла його вниз за течією разом з тисячами його* ***сучасників*** [2, с. 281]; *Так, містер Майєрс сказав, що це геніально і що він щасливий бути вашим* ***сучасником*** *взагалі* [2, с. 350]; *напарник – Ревуть бики од пахощів кривавих і риють землю рогом коло забитих* ***напарників*** *своїх рогатих* [2, с. 153]; *Пораненого Гаркавенка відразу ж замінив його* ***напарник*** *Грачов* [2, с. 254]; *співбесідник – Саме в цей час до* ***співбесідників*** *швидко підійшов чиновник особливих доручень* [2, с. 351]. Значення «той, хто не має чогось, названого мотивуючим словом» простежується в конфіксальному іменнику *безвірник – І тут ти проти бога, нечестивець,* ***безвірнику*** *лукавий!* [2, с. 453].

У кіноповістях Олександра Довженка наявні з означеними конфіксами й назви певних явищ або предметів, наприклад: *супутник – Довго говорили вони про страшне, і обом їм такий приємний був цей нічний пухнастий* ***супутник*** *юності* [2, с. 74]; *Однак по мірі наближення німців у многих забігали по спині мурашки, та тут їх зразу ж виручив природний* ***супутник*** *їхнього життя – сміх* [2, с. 240]; *посередник – знайшов спосіб створення нових рослин на*

© К. А. Качайло, 2014.

основі віддаленої гібридизації, шляхом використання ***посередника*** [2, с. 396]; *підсвічник – і знову* ***підсвічники*** *й ложки – все це носилось гарячим маревом перед очима лютих куренів* [2, с. 124].

Деривати, утворені шляхом приєднання до твірної основи конфіксів із матеріально не вираженим другим компонентом (*без-...ø, не-...ø, при-...ø*), налічують п'ять мовних одиниць. Так, наприклад, конфікс *без-...ø* виокремлюється в похідних словах, які називають «те, у якому немає чогось, що позначено твірною іменниковою основою». За нашими даними, це найменування місцевості: *безодня – Постояв осиротілий батько в полі, і хоч не було навколо ні* ***безодень****, ні гір, здавалось, голова його сягала неба* [2, с. 77]; *Стою опівночі над* ***безоднею*** *скорботи, аби не взяв його ні меч, ні вогонь, ні вода* [2, с. 250]; *Куди покотився б світ? В яку* ***безодню***? [2, с. 257]; а також найменування особи: *бездара – А чи вони такі вже* ***бездари***? [2, с. 406].

Конфіксальні іменники з афіксом *не-...ø* містять значення заперечення чогось, названого іменниковою основою. В опрацьованих художніх текстах зафіксовано назву істоти: *немовля – Ось підвелась мати, пригортаючи до грудей* ***немовля*** [2, с. 39]; *сказав один немолодий уже поранений, тримаючи на грудях забинтовану руку, як* ***немовля*** *в білосніжних пелюшках* [2, с. 267]; та найменування дня тижня: *неділя – була ще* ***неділя*** *і якесь свято* [2, с. 57]; *в* ***неділю*** *сюди сходились на посиденьки й сиділи в піску баби* [2, с. 62]. Морфема *при-...ø* виокремлюється у словотвірній структурі іменника, що позначає неповноту вияву дії: *присмерк* «напівтемрява після заходу сонця» [1, с. 189] – *Дівчат любив лише в* ***присмерку*** [2, с. 75].

За нашими даними, зафіксовано лише два іменники, утворені шляхом приєднання до твірної основи конфіксів з другою частиною *-иц*(я). Зокрема, шляхом приєднання форманта *по-...-иц*(я) виникло слово, яке є назвою задньої частини голови над шиєю: *потилиця – Вбитий у* ***потилицю*** *офіцерською кулею, він тихо падає* [2, с. 35]; *Якщо я зажадаю пострілу не в* ***потилицю****, а в око?* [2, с. 53]; *На* ***потилицю*** *насідайте!* [2, с. 244]. Морфема *о-...-иц*(я) виокремлюється у словотвірній структурі найменування місцевості, яка прилягає до основного місця проживання людей: *околиця – Живе швець десь на протилежній* ***околиці*** *міста* [2, с. 49]; *Каламутними потоками вступали окупанти на площі, розтікалися по* ***околицях*** [2, с. 86].

Отже, використані в кіноповістях Олександра Довженка конфіксальні іменники мають цікаву семантику й особливу

© К. А. Качайло, 2014.

словотвірну структуру, що дає змогу зробити висновок про певну важливість їх функціонування в художньому творі.

Література

1. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стовбур. – Запоріжжя – Кривий Ріг : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2010. – 480 с.

2. Довженко О. Кіноповісті. Оповідання / Олександр Довженко. – К. : Наукова думка, 1986. – 710 с.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2014 р.